

**THE CHURCH AS AN INSTITUTION OF CIVIL SOCIETY:
THE EXPERIENCE OF BECOMING IN MODERN UKRAINE**

**ЦЕРКВА ЯК ІНСТИТУТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА:
ДОСВІД СТАНОВЛЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ**

Dudka Larisa¹

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-29-9_5

Abstract. Institutions, among which special place belongs to the church, play important role in development of civil society in modern Ukraine. This article analyzes the causes, capabilities, features and characteristics of the process of church formation as full and effective institution of civil society in Ukraine during independence period. Since the conditions and possibilities for the realization of such tasks by religious institutions depend on state policy in the religious-church sphere, it requires a detailed analysis of the main measures of the state on the development and implementation of legislative initiatives aimed at ensuring freedom of conscience, the activity of churches and religious organizations in Ukraine during the period of independence. The overcoming of ideological barriers, former class-antagonistic methodological approaches, access to new sources of information nowadays allows us to truly research religious processes in Ukraine. The study of state-church relations in Ukraine during the period of independence was carried out on the basis of an analysis of the legal and regulatory framework that provides the legal framework for regulating these relations, taking into account the current achievements of scientists in this regard. Also, data from sociological surveys of public opinion about the level of trust of the Ukrainian population to church institutions are used. Religious and church processes raise the interest of different categories of the Ukrainian population as scientists and representatives of state structures, which must provide effective forms and methods for their implementation. In author's opinion, the status and level of citizens' rights for freedom of

¹ Candidate of Historical Sciences,
Docent of Political Science and Law Department,
History and Law Faculty, Nizhyn Gogol State University, Ukraine

conscience, the nature of church-state relations and the use of the considerable potential of the church as a social institution largely depends on the position of the government, the presence of a clear and understandable policy for religion and religious organizations, preparedness for constructive dialogue with the religious community and mutual respect. Despite some positive trends, this study made it possible to characterize the state policy in this area as inconsistent and unpredictable. Despite a number of positive moments evidencing the movement of state-church relations to the understanding and establishment of a partnership model of relations between the state and church institutions, this sphere is not currently excluded from both state-church and inter-confessional problems and conflict situations. At the same time Ukraine historical experience and current practices assure that adequate state-church relations are necessary for a democratic state of law, which is obliged to ensure the public's right for freedom of conscience and for the development of civil society, as churches and religious organizations, being involved in social life, are both public institutions.

1. Вступ

Складні й суперечливі процеси в економіці, політиці та національній свідомості відбуваються в Україні вже тривалий час. Важливою передумовою успішного подолання кризових явищ, досягнення економічного та культурного процвітання, зміцнення співпраці та порозуміння між державою і широким громадським загалом є становлення громадянського суспільства. Нам у край потрібна демократична консолідація європейського гатунку, яка має на меті формування толерантності, поваги до прав людини, вміння долати стереотипи і знаходити компроміси.

Серед численних факторів суспільного життя, які відбиваються на політиці й суспільстві в цілому, є релігія. Упродовж багатьох століть, а особливо сьогодні, релігійні доктрини та релігійні інститути безпосередньо й опосередковано впливали й впливають на суспільно-політичні процеси будь-якої країни. Україна не є виключенням, а враховуючи специфіку сучасної церковно-релігійної ситуації та складності у забезпеченні політичної стабільності та суспільної злагоди між усіма її громадянами цей процес у нашій країні має свої особливості та неоднозначні наслідки.

The church as an institution of civil society: the experience of becoming...

Попри значну кількість наукових досліджень, присвячених проблемі взаємин релігії й суспільства, держави та церков і релігійних організацій, ця тема продовжує нині залишатися дискусійною. Подолання ідеологічних бар'єрів, колишніх упереджених методологічних підходів, доступ до раніше заборонених джерел інформації нині дають змогу справді на науковому рівні досліджувати релігійні процеси в Україні. Релігійно-церковні процеси викликають підвищений інтерес різних категорій населення України. Науковців цікавлять їх історичні та теоретичні аспекти, а представників державних структур – переважно практичні питання, пов'язані з пошуком ефективних форм і методів управління ними. Актуальність дослідження взаємодії держави й церкви підтверджується як світовим досвідом, так і сучасними внутрішньодержавними подіями, які переконливо свідчать, що в ескаляції політичних та міжетнічних конфліктів нерідко виступає релігійний чинник [12, 26].

Питання державно-церковних відносин, реалізація принципу свободи совісті в Україні періоду незалежності, взаємовплив релігійних інституцій і держави проаналізовано в роботах В. Бондаренка, А. Колодного, В. Любчика, П. Панченко, В. Рибалка, М. Бабія, В. Сленського, Л. Филипович та ін. У працях політологічного, соціологічного та історичного спрямування знайшли своє відображення процеси становлення громадянського суспільства в Україні. Проте вплив церкви на його формування та її місце в цьому процесі висвітлено поки що недостатньо повно. Водночас, варто констатувати, що ця сфера сучасного суспільного життя є багато в чому неоднозначна і потребує додаткових досліджень та узагальнень.

Дана наукова стаття має своїм завданням розглянути характерні риси сучасних українських практик у сфері взаємовідносин між державою та церквою як соціальним інститутом задоволення релігійних потреб людей, а також розкрити особливості процесу становлення церкви як дієвого та повноправного інституту громадянського суспільства в Україні. Оскільки умови та можливості реалізації релігійними інституціями таких завдань залежать від державної політики в релігійно-церковній сфері, це вимагає детального аналізу основних заходів держави на шляху розробки та впровадження законодавчих ініціатив щодо забезпечення свободи совісті, діяльності церков та релігійних організацій в Україні періоду незалежності.

2. Церква як соціальний інститут

Належні державно-церковні відносини є необхідними не лише для побудови демократичної правової держави, зобов'язаної забезпечити реалізацію права громадян на свободу совісті, але й для становлення громадянського суспільства, оскільки церкви та релігійні організації виконують не лише притаманні їм функції, але й, будучи суспільними інститутами, є причетними до соціального життя, освіти, культури, благодійної діяльності тощо.

Цілком зрозумілим є те, що релігійні об'єднання не можуть існувати поза суспільством, вони не можуть бути нейтральними відносно того, що відбувається у суспільстві. Витиснуті з політичного життя за радянських часів релігійно-церковні організації вийшли на авансцену політичного життя. До основних причин, що привели до зростання рівня релігійності населення та відчутної активізації діяльності церковних конфесій, релігійних організацій у соціально-політичному, державно-політичному та соціально-культурному житті країни варто віднести: процеси лібералізації та демократизації суспільно-політичного життя в умовах перебудовчих реформ другої половини 1980-х років; вакуум у масовій свідомості, що виник після краху тоталітарної ідеології; глибоко вкорінені релігійно-культурні традиції, особливо в західноукраїнських областях, які продовжували існувати, незважаючи на перманентний тиск державно-партійних структур впродовж всього радянського минулого; активна презентативна діяльність церков та релігійних організацій в напрямку поглиблення державно-конфесійного співробітництва та апробації привабливих суспільно значимих соціальних проектів та програм.

Відновлення Україною державного суверенітету започаткувало нову віху в історії соціального служіння діючих на її теренах конфесій. Церкви та релігійні організації отримали можливість стати не уявними, не декларованими, а реальними дієвими суб'єктами суспільного життя.

Як зазначено в проекті Концепції державно-конфесійних відносин в Україні, відокремлення церкви від держави жодним чином не означає відокремлення церкви від суспільства, заборону її участі в суспільному житті. Навпаки, в документі наголошується на тому, що сепараційний принцип взаємин держави і релігійних організацій звільняє церкви й деномінації від одержавлення, тотального контролю

The church as an institution of civil society: the experience of becoming...

над їхнім внутрішнім життям, внутрішніми приписами та релігійною практикою, закладаючи підґрунтя для розвитку партнерських взаємин між державою та релігійними інституціями [21, с. 59].

Слід підкреслити, що церква як соціальний інститут, володіючи певним досвідом суспільної діяльності та високим рівнем довіри до неї громадян нашої держави порівняно з іншими суспільними інституціями має значний потенціал і досвід позитивного впливу на українське суспільство, зокрема на процес побудови громадянського суспільства. На підтвердження даної думки слугують дані соціологічного опитування громадської думки «Омнібус» щодо рівня довіри населення соціальним інститутам, що було здійснено в грудні 2016 року Київським міжнародним інститутом соціології. За результатами опитування найбільшою довірою серед українців користуються церква, волонтери та Збройні Сили України. Порівняно з 2015 роком рівень довіри до церкви майже не змінився, вона продовжує утримувати позиції лідера довіри українців – це 56,7 % населення нашої країни [6]. Не викликає сумніву, що саме активність релігійних організацій на ниві соціального служіння обумовлює високий рейтинг довіри до них у суспільстві, а також закладає підґрунтя для формування партнерської моделі державно-конфесійних відносин.

Суспільно корисна діяльність конфесій характеризується багато-векторністю, наявністю суспільно значимих проєктів, пошуком нових форм ведення роботи. Ряд релігійних організацій насамперед докладають зусиль до розв'язання проблем соціально незахищених верств населення: облаштовують пункти безкоштовного харчування нужденних; забезпечують медичне забезпечення та лікування малозабезпечених; допомагають школам, будинкам-інтернатам, медичним закладам; створюють при храмах і монастирях дитячі будинки, школи-сиротинці, соціально-реабілітаційні центри для нарко- та алкоголезалежних осіб, хворих на СНІД; займаються духовною опікою громадян, які перебувають у виправних закладах тощо [25].

Значну увагу церкви та релігійні організації приділяють роботі з молоддю, організують літній відпочинок дітей з бідних сімей, дітей-сиріт та дітей-інвалідів. Практично в кожній релігійній організації діють спеціальні структурні підрозділи, що опікуються проблемами дітей, підлітків та юнацтва. Активно долучаються церкви до процесу формування громадянської культури населення, здійс-

нення благодійницької діяльності, розгортання волонтерського руху, налагодження міжнародних зв'язків, що дозволяє реалізувати значну кількість спільних соціальних ініціатив, здійснення наукової і просвітницької роботи тощо.

Незважаючи на різнобічність і масштабність суспільної активності церков та конфесій, є підстави вважати, що соціальний потенціал останніх використовується не на повну потужність. Серед основних причин такого стану варто виділити живучість радянських ідеологем у масовій свідомості та наслідки багаторічної практики побудови безрелігійного суспільства, відносно повільна адаптація релігійних конфесій до нових суспільних реалій, конфліктність та політизація міжконфесійних та міжцерковних взаємин [25].

Задля подолання цих труднощів та для більш повного використання церквою свого досвіду та потенціалу у реалізації функцій соціального служіння їй потрібна допомога держави у забезпеченні необхідними умовами та ресурсами. Це повинно проявитися перш за все через створення нормативно-правової бази та формування дієвого механізму співпраці, що забезпечили б відповідні умови для діяльності церкви як дієвого та повноправного інституту громадянського суспільства.

Виконуючи такі функції, церква зможе розв'язувати важливі для всього соціуму проблеми, привертати до них увагу держави, коли треба – змушувати її корегувати свою політику в потрібному для суспільства напрямі. Вона буде здатна забезпечувати зворотний зв'язок між державою і суспільством, пропонуватиме свої програми вирішення суспільних питань та активно долучатиметься до їх практичної реалізації [4, с. 108].

3. Державно-церковні відносини: досягнення на шляху до порозуміння

Беззаперечним є твердження, що стан та рівень забезпечення права громадян на свободу совісті, а також характер державно-конфесійних відносин значною мірою залежать від позиції державної влади, наявності у неї чіткої та зрозумілої політики стосовно релігії та релігійних організацій, готовності до діалогу з релігійною спільнотою і пошуку консенсусу з нею.

Згідно сучасної української моделі державно-церковних відносин, держава і церква визначаються як рівноправні суб'єкти державно-цер-

The church as an institution of civil society: the experience of becoming...

ковних відносин, кожен з яких діє у сфері своєї компетенції, взаємно підтримуючи один одного. При цьому релігійні організації діють у правовому полі держави, держава не втручається в справи церкви, забезпечуючи свободу релігії, свободу церкви, сприятливі умови її діяльності. Отже, конституційне закріплення принципу відокремлення церкви від держави не відкидає як їхньої взаємної відповідальності, так і можливості співпраці у сфері соціального захисту, охорони здоров'я, культури, науки, мистецтва тощо. Завдячуючи таким підходам, процес релігійного відродження у незалежній Україні набув незворотнього характеру і виявився у зростанні релігійності населення, чисельності релігійних організацій, розширенні спектру конфесійного розмаїття [19, с. 7].

Із прийняттям незалежності України спостерігаємо суттєві зміни, що відбуваються як у церковно-релігійній сфері, так і в докорінній перебудові державно-церковних відносин. Зокрема, сформувалося національне законодавство щодо забезпечення свободи совісті та діяльності релігійних організацій. Базовий Закон «Про свободу совісті і релігійні організації» від 23 квітня 1991 року [12] з наступними змінами та доповненнями, а також більшість законодавчих актів, що регулювали окремі питання, за експертними оцінками загалом на належному рівні забезпечували як реалізацію права громадян на свободу совісті, так і розвиток церковно-релігійної мережі.

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» головною ланкою релігійно-церковного життя в Україні є релігійна організація. Релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства, духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезначених релігійних організацій. Метою утворення релігійної організації є задоволення релігійних потреб віруючих громадян. Це означає, що віруючі повинні не тільки мати можливість колективно сповідувати свою релігію в богослужінні, виконанні релігійних ритуальних обрядів, а й реалізовувати за допомогою цих організацій приписи своєї релігії у повсякденному житті, вільно та цивілізовано їх пропагувати і поширювати [12].

Такий підхід до утворення релігійних організацій відповідає вимогам міжнародного права, зокрема підсумкового документа Віденської зустрічі представників держав-учасниць наради за безпеку і співробіт-

ництво в Європі (1989 р.), яким визначені принципи утворення релігійних організацій та їх правовий статус. Головною складовою частиною його стало право віруючих колективно сповідувати свою релігію і організовуватися для цього у свої традиційні церковні (ієрархічні та інституційні) структури.

У 1990-х роках можемо виокремити знакові події, що свідчили про намагання налагодити постійний дієвий міжконфесійний діалог. Зокрема, з цією метою у грудні 1996 р. за сприяння Державного комітету України в справах релігії була створена Всеукраїнська рада Церков і релігійних організацій (далі – ВРЦіРО) як представницький міжконфесійний консультативно-дорадчий орган [1].

Мета ВРЦіРО – об'єднання зусиль Церков і релігійних організацій з духовного відродження України, координації міжцерковного діалогу як в Україні, так і за її межами, участі в розробці проєктів нормативних актів з питань державно-конфесійних відносин, здійснення комплексних заходів добродійного характеру. Рада функціонує на засадах рівності та рівноправ'я, поваги до внутрішніх настанов і традицій усіх діючих в рамках Конституції України релігійних організацій і є незалежною від органів державної влади України, політичних партій, інших громадських формувань та їх керівних органів. Станом на листопад 2016 року до складу ВРЦіРО входять 16 церков і релігійних організацій та 1 міжцерковна організація, серед яких православні, греко- і римсько-католицькі, протестантські та євангельські церкви, а також іудейське та мусульманське релігійні об'єднання. Відтак Рада Церков представляє більше ніж 90 % усіх релігійних організацій України.

На сьогодні Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій є найбільшою і найавторитетнішою громадською інституцією в Україні. Рада Церков бере активну участь у громадському житті країни, реагуючи на суспільні виклики публічними заявами, миротворчими та іншими заходами. Особливу увагу Рада Церков звертає на необхідність утвердження в суспільстві справедливості, забезпечення свободи віросповідання та інших фундаментальних прав людини, захисту суспільної моралі, боротьби з корупцією, належного соціального захисту вразливих і малозабезпечених верств населення, проведення чесних і прозорих виборів.

Окрім Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій на національному рівні функціонують і інші консультативно-дорадчі органи, такі як Нарада представників християнських церков України, Рада

The church as an institution of civil society: the experience of becoming...

Євангельських Протестантських Церков України, Всеукраїнська Рада Християнських Церков, Раду представників Духовних управлінь і центрів мусульман України які також займають досить активну позицію в сфері державно-церковних відносин. Однак Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій у порівнянні з іншими аналогічними інституціями більш послідовно і системно працює в напрямку законодавчого забезпечення свободи совісті та віросповідання в Україні [9].

Усталеного характеру набула практика зустрічей глав і представників Церков і релігійних організацій та перших осіб держави, насамперед – Президента України та прем'єр-міністра, що відкривало перспективи до порозуміння та конструктивного діалогу між державою та церковними інституціями.

Загалом, за експертними оцінками Центру Разумкова, розвиток подій у церковно-релігійній сфері, за всіх проблем, свідчив про рух державно-конфесійних відносин на паритетних, партнерських засадах [21].

4. Розмови без діалогу: труднощі та виклики державно-церковних відносин

Після реорганізації системи органів державної влади в незалежній Україні функції щодо забезпечення проведення державної політики щодо релігії та діяльності релігійних організацій поклалися на державний орган виконавчої служби, який часто змінював свій статус та підпорядкування. Так, з 1991 р. до сьогодні функції державного органу у справах релігій виконували: Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України, Міністерство України у справах національностей, міграцій та культур, Державний комітет України у справах релігій, Державний департамент у справах релігій Міністерства юстиції України, Державний комітет України у справах національностей та релігій.

Проте, Указом Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 09 грудня 2010 р. було ліквідовано Державний комітет України у справах національностей та релігій, функції з реалізації державної політики у сфері релігії покладено на Міністерство культури України, у структурі якого було створено Департамент у справах релігій та національностей [25].

При цьому варто зазначити, що ще в 2008 р. при Кабінеті Міністрів України була створена Комісія з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій. Останнього разу засідання комісії проводилось

у жовтні 2012 р., а перед цим ще три роки засідання не скликалися. 4 березня 2015 року була затверджена Постанова Кабміну України про відновлення та активізацію роботи комісії, основними завданнями якої є сприяння координації дій органів виконавчої влади з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій та підготовка пропозицій щодо формування і реалізації державної політики у сфері державно-конфесійних відносин. Проте, як зазначає Інститут релігійної свободи жодного засідання так і не було скликано. І це при тому, що за словами релігійних діячів та експертів, міжвідомчого опрацювання потребують питання спрощення реєстрації релігійних організацій та перереєстрації їх статутів, функціонування капеланської служби в умовах російської агресії та порядок проходження альтернативної служби під час мобілізації, вирішення питань гуманітарної допомоги та багато інших.

Проте, після президентських виборів у лютому 2010 р. ситуація змінюється. Зокрема, знаковими для 2010 р. можна виділити наступні факти:

1) незважаючи на задекларовані принципи рівного ставлення до всіх Церков і релігійних організацій країни (ч. 5 ст. 5 Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації» [11]), не було проведено жодної зустрічі Президента ні з ВРЦіРО, ні з представниками окремих Церков і релігійних організацій, за винятком Української ПЦ (МП) та Російської ПЦ, що, на жаль, не свідчить про рівноправність усіх релігійних організацій, оскільки тодішній глава держави відкрито демонстрував свою прихильність УПЦ (МП) не як приватна особа, а як Президент України, представляючи позицію держави;

2) як уже було зазначено вище, Комісія при Кабінеті Міністрів жодного разу не збиралася;

3) у грудні 2010 р. без будь-яких консультацій з релігійною спільнотою Указом Президента ліквідовано Державний комітет України у справах національностей та релігій (його функції передані: в частині реалізації державної політики у сфері релігії – до Міністерства культури; в частині реєстрації релігійних організацій – до Державної служби реєстрації України) [26]. Крім того, у стінах Верховної Ради України було порушено питання про ліквідацію Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі (законопроект № 6532), з якою тісно співпрацює ВРЦіРО.

The church as an institution of civil society: the experience of becoming...

Ну і нарешті, варто наголосити на значній активізації присутності та діяльності в Україні Патріарха Московського і всієї Русі Кирила – це мало виразний політичний характер, що визнавали навіть представники РПЦ [3]. Безпрецедентним фактом є участь громадянина Російської Федерації, патріарха Російської ПЦ Кирила в інавгурації Президента України В.Ф. Януковича 25 лютого 2010 року. У цій ситуації був порушений Указ Президента України «Про державний протокол і церемоніал» від 22 серпня 2002 року № 746/2002, за яким благословення новообраного президента мало б відбутися у Софії Київській главами різних церков та релігійних організацій [22, с. 60]. Виглядає так, що втративши політичний контроль над країнами колишнього СРСР, сьогоденне московське політичне та церковне керівництво бере під свою опіку так звану «канонічну територію» Московського Патріархату [14, с. 136].

Значного негативного резонансу не лише в релігійному середовищі, але й у суспільстві загалом, набули спроби прийняття нової редакції базового Закону про свободу совісті без узгодження із Всеукраїнською радою церков і релігійних організацій.

Питання розробки нової редакції зазначеного Закону або внесення змін до нього постало у зв'язку з рекомендаціями Парламентської Асамблеї Ради Європи від 5 жовтня 2005 р. Відзначивши прогресивний характер названого Закону, ПАРЕ рекомендувала його вдосконалення з урахуванням сучасних реалій суспільного життя [7]. Увесь цей час ВРЦіРО, громадські організації виступали за те, що змінам базового закону (як і інших законів, що стосуються забезпечення права реалізації свободи совісті) має передувати прийняття Концепції державно-церковних відносин, яка має бути покладена в основу зазначених змін, а головне – розроблена та прийнята за участі та згоди релігійної спільноти. Головною метою такої Концепції, як справедливо зазначає Ю. Решетніков, має бути формування й законодавче закріплення такої ефективної моделі державно-конфесійних відносин в Україні, яка б з урахуванням як духовно-релігійних традицій українського народу, так і досвіду демократичних країн світу найбільшою мірою відповідала б сучасним реаліям релігійно-церковного життя та заклала перспективи його подальшого розвитку [23, с. 22].

Однак, вже 16 березня 2012 р. на розгляд Верховної Ради було подано законопроект, що передбачав внесення змін до 36 чинних зако-

нодавчих актів, у тому числі й до Закону «Про свободу совісті та релігійні організації». Зміни до базового Закону у сфері свободи совісті стосувались ускладнення реєстрації релігійних організацій, посилення контролю над діяльністю релігійних організацій, ускладнення контактів українських релігійних організацій з представниками зарубіжних релігійних організацій, проповідниками, місіонерами та ін. [10].

Зазначений законопроект викликав гостру критику як у релігійному, так і в експертному середовищі. Однак, 16 жовтня 2012 р. Верховна Рада приймає законопроект у другому читанні без будь-якого обговорення поправок з боку профільного комітету. Слід відзначити, що глави конфесій оперативно відреагували на ухвалення вказаних змін до Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» і вже наступного дня звернулися до В. Януковича з «рішучим закликком накласти вето на цей закон» у частині внесення змін до базового закону у сфері свободи віросповідання. У свою чергу Президент на зустрічі з ВРЦіРО 17 жовтня відповів, що «думка Ради церков матиме велике значення при прийнятті рішення про долю цього закону» [21, с. 56-57]. Однак, попри позицію представників релігійного та експертного середовища, оприлюднення Відкритих листів громадських організацій, правозахисників і науковців із вимогою вето законопроекту та повернення його на доопрацювання, 21 листопада він був підписаний Президентом.

Окреслена ситуація продемонструвала відкрите ігнорування Президентом України та більшістю депутатського корпусу позицій релігійної спільноти. Більш того, можна зазначити, що не лише зміни до базового Закону про свободу совісті, але й процес їх прийняття стали образою почуттів релігійних організацій та їх лідерів, віруючих і просто демократично налаштованих громадян України. Настоятель Української Греко-Католицької Церкви Святослав (Шевчук) в інтерв'ю газеті «День» зазначив, що ця подія змусила Глав Церков говорити про кризу в державно-церковних відносинах [2].

Церковно-релігійне життя в Україні ускладнюється не лише перманентними кризами в державно-церковних відносинах, але й суттєвими міжконфесійними конфліктами. З прийняттям незалежності настав новий період історії православної церкви, яка поступово стає на шлях відновлення, самостійності, втраченої ще в 1686 р., оновлюється у своїй соборності. Однак, ще маємо тягар старих і нових міжцерковних проблем, в епіцентрі яких – міжправославний конфлікт, який про-

The church as an institution of civil society: the experience of becoming...

довжує залишатися напруженим. Протистояння на релігійному ґрунті, що охопило не лише церковних діячів, служителів культу, мільйони віруючих, а й політиків, позначається на різних сферах життя українського суспільства, зокрема є причиною зростання соціальної напруги та поглиблення суспільних протиріч. Важко не погодитись з В. Єленським, який наголошує, що без ліквідації міжцерковного конфлікту Україна не зможе досягти громадянської злагоди та гарантованої суспільної стабільності [8, с. 38-39].

З іншого боку, не варто однозначно відкидати досить поширену сьогодні думку, що консолідувати український народ на релігійному підґрунті практично неможливо. Більше того, намагання згуртувати його в такий спосіб призводить до подальших розколів та конфесійного розшарування. У зв'язку з цим необхідно вкрай обережно ставитися до безумовно привабливої ідеї проголошення єдиної помісної православної церкви. Тим більше, світовий історичний досвід переконливо демонструє, що досягнення суспільної згуртованості принципово неможливе на шляху самовизначення та формування ідентичності – політичної, національної чи конфесійної. Цей процес надто складний і потребує, щонайперше, толерантності, взаємної поваги і суспільної злагоди всіх наявних в Україні церков, а постановку питання про українську національну церкву слід розуміти як добрий намір формування міжконфесійної єдності, яка сприяла б процесові консолідації українського народу.

За цих умов вважаємо, що вирішальну роль у залагодженні конфлікту мають відіграти лідери конфліктуючих сторін. Дуже часто саме від них залежить як перший, так і вирішальний крок до миру та злагоди.

5. Громадські ради як елемент сучасного механізму державно-церковних відносин

Для поглиблення як державно-конфесійного так і міжконфесійного діалогу, опрацювання конкретних механізмів співпраці між державою і церквою в різних сферах важливою є співпраця Церков і релігійних організацій у форматі консультативно-дорадчих органів при міністерствах та відомствах – *громадських рад*.

Сьогодні доволі активно свою роботу проводить *Громадська рада при Міністерстві освіти і науки України з питань співпраці з Всеу-*

країнською радою Церков та релігійних організацій. У центрі уваги Громадської ради – питання сприяння запровадженню викладання предметів духовно-морального спрямування, опрацювання державного стандарту з богослов'я та інше. Результатом послідовних і багаторічних зусиль Громадської ради стало ухвалення 2 липня 2015 р. Президентом України Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів», надавши таким чином релігійним організаціям право виступати суб'єктами заснування загальноосвітніх навчальних закладів різного рівня. Як зазначає Ю. Решетников, зазначений Закон носить без сумніву революційний характер у контексті подолання наслідків тоталітарної радянської політики щодо релігії та церкви та розбудови державно-конфесійних відносин на принципово нових демократичних засадах. Говорячи про надання релігійним організаціям вказаного права важливим є не лише урівнення їх у цьому відношенні з іншими суб'єктами права і подолання їх штучної дискримінації, але і введення їх у число суб'єктів – учасників навчально-виховного процесу [24].

29 квітня 2009 р. відбулося установче засідання *Ради у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України*, яка була утворена з метою налагодження тісної співпраці Міністерства з українськими Церквами і релігійними організаціями для задоволення релігійних потреб військовослужбовців та духовного, морально-естетичного, військово-патріотичного виховання особового складу Збройних Сил України [18]. Варто зазначити, що цій події роком раніше передувало підписання 10 листопада 2008 року Меморандуму про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців Збройних Сил України [16]. Підписали документ, з одного боку, Міністерство оборони України, а з іншого – представники семи релігійних інституцій. Оборонне відомство країни у такий спосіб планувало здійснити практичні заходи, спрямовані на поетапне впровадження у Збройних Силах України ефективної системи душпастирської опіки та створення інституту військового духовенства (капеланства). Водночас необхідно зазначити, що законодавством України на той час це питання ще не було врегульовано і тому подібні дії були незаконними.

Проте, результатом роботи Ради у справах душпастирської опіки при оборонному відомстві стало розроблення Концепції душпастирської опіки у Збройних Силах України, яка була затверджена наказом

The church as an institution of civil society: the experience of becoming...

Міністром оборони України 22 квітня 2011 р. [15]. Враховуючи зовнішню агресію Російської Федерації та необхідність захисту територіальної цілісності України, великим досягненням на шляху законодавчого унормування даного питання стало підписання 27 січня 2015 р. Положення про службу військового духовенства (капеланства) у Збройних Силах України [20].

Стратегічні рішення про формалізацію партнерства з профільними органами державної влади у вирішенні актуальних суспільних проблем ухвалили члени ВРЦіРО на своєму засіданні 16 грудня 2008 року. Це – підписання двосторонньої Угоди про співпрацю між Міністерством охорони здоров'я України та ВРЦіРО. Документ визначив ініціативи МОЗ щодо взаємодії з релігійними конфесіями у сферах захисту життя (звуження практики абортів), морально-етичної просвітницької діяльності серед медичних працівників, студентів медичних навчальних закладів та молоді, протидії епідеміям ВІЛ/СНІД та туберкульозу в Україні, запровадження медичного капеланства у вигляді хоспісів тощо [25].

Подальша співпраця мала наслідком утворення 4 червня 2009 року *при Міністерстві охорони здоров'я України Громадської ради з питань співпраці з Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій* [17]. На робочих засіданнях представники конфесій та медичної спільноти розглядають питання пропаганди здорового способу життя, шляхи вдосконалення процесу вакцинації в Україні, обговорили проєкт «Етичного кодексу лікаря» тощо. Особливі зусилля докладають церкви і деномінації на ниві боротьби з ВІЛ/СНІДом. Координацію їхньої діяльності фактично здійснює Всеукраїнська рада Церков і релігійних організацій. Саме ВРЦіРО виступила засновником міжконфесійного діалогу у сфері подолання епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні шляхом прийняття та впровадження «Концепції участі Церков та релігійних організацій України у протидії епідемії ВІЛ/СНІДу» і «Стратегії участі Церков та релігійних організацій України у протидії епідемії ВІЛ/СНІДу», що є унікальним досвідом.

Підставою для створення та діяльності Громадських рад при різних міністерства та відомствах є положення нормативно-правових актів України, спрямованих на створення сприятливих умов для всебічної реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами, забезпечення відкритості діяльності органів

виконавчої влади, утвердження в Україні народовладдя і громадянського суспільства [5, с. 4-7].

Будь-яка співпраця може бути успішною лише за умови порозуміння сторін, що можливо забезпечити шляхом застосування діалогових форм управління. Роль та значення громадських рад як консультативно-дорадчих органів при органах влади переоцінити вкрай важко. Адже, через них як через форпости громадськості релігійні організації та віруючі мають можливість оперативної і конструктивної вирішувати нагальні питання церковно-релігійного життя. Важливо, що діяльність зазначених Громадських рад призводить до цілком конкретних управлінських рішень у сфері компетенції відповідних міністерств і відомств.

6. Висновки

Громадянське суспільство – це суспільство, якому властиве самоврядування вільних індивідів та добровільно створених ними організацій. Громадянське суспільство, як сферу самоврядування вільних індивідів, захищають від свавілля державної влади та жорсткої регламентації з боку її органів відповідні закони. Ось чому в реальному суспільному житті громадянське суспільство та права держава є взаємозв'язаними інституціями, функціонування яких забезпечується верховенством закону, що надійно гарантує та захищає права і свободи громадян.

Незважаючи на дію цілком цивілізаційного принципу відділення церкви від держави, релігійні інституції аж ніяк не можуть існувати поза суспільством. Практика засвідчує, що церкви та релігійні організації не є байдужими до сучасних викликів та труднощів, що пронизують життя українського населення, вони активно долучаються до суспільно корисної праці та реалізації свої соціальної місії. Проте, для більш повного та ефективного використання церквою свого досвіду та потенціалу у реалізації функцій соціального служіння в інтересах всього суспільства їй потрібна допомога та підтримка держави. Це повинно проявитися перш за все через створення нормативно-правової бази та формування дієвого механізму співпраці, що забезпечили б відповідні умови для діяльності церкви як дієвого та повноправного інституту громадянського суспільства.

Безумовно, ключову роль у становленні громадянського суспільства відіграє держава, точніше ті можливості, які вона може запро-

The church as an institution of civil society: the experience of becoming...

понувати для інститутів громадянського суспільства. Ці можливості повинні ґрунтуватись на утвердженні толерантності, як важливій правовій і політичній потребі. Під толерантністю ми розуміємо повагу, сприйняття та розуміння різноманіття культур та форм самовираження й самовиявлення людської особистості. До того часу, доки в нашому суспільстві не виникне релігійна толерантність, ми не зможемо говорити про релігійні організації як повноправні інститути громадянського суспільства.

Аналіз процесу становлення моделі державно-церковних відносин в Україні періоду незалежності дає підстави охарактеризувати державну політику у цій сфері як непослідовну та непередбачувану. Незважаючи на ряд позитивних моментів, що засвідчує рух державно-церковних відносин до порозуміння та утвердження в цілому партнерської моделі взаємин між державою та церковними інституціями, ця сфера наразі не позбавлена як державно-церковних, так і міжконфесійних проблем та конфліктних ситуацій.

Відтак, залишається лише сподіватися, що досвід у налагодженні державно-церковних відносин минулих років буде детально проаналізовано й зазначені питання знайдуть своє законодавче розв'язання завдяки законотворчій роботі нової влади, що буде корисним не лише релігійній спільноті, а й усьому українському суспільству, значну частину якого становлять віруючі громадяни.

Розв'язання цих масштабних завдань потребує спільних зусиль державних інституцій різного рівня, представників релігійної спільноти, науковців, громадськості. А насамперед потребує переконаності у важливості поставленої мети і реальних зусиль щодо її досягнення.

Список літератури:

1. 20 років на шляху діалогу та порозуміння [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://vrciro.org.ua/ua/council>
2. Блаженніший Святослав Шевчук. Є розмова, а діалогу немає... (Фрагмент інтерв'ю газеті «День», 11 січня 2013 р.) [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/arhiv/no3-2013>.
3. Васильєв М. Янукович вибрав благословенне Патріарха Кирилла. – КМ.RU-Україна, 24 лютого 2010 г. [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.km.ru/news/yanukovich_vybira_blagoslovenie.
4. Грінер О.М. Становлення Церкви як інституту громадянського суспільства: управлінський аспект/ О.М. Грінер // Релігія і церква в сучасних українських реаліях / Зб. матеріалів науково-практичної конференції «Релігія і

церква в сучасній Україні: стан, проблеми, перспективи» (м. Київ, 12 вересня 2007 р.). – К., 2007. – С. 107-116.

5. Громадські Ради: створення та організація роботи. Довідково-методичний посібник для членів громадських рад / За заг. ред. А.С. Крупника. – Одеса: Одеський суспільний інститут соціальних технологій, 2012. – С. 4-7.

6. Довіра соціальним інституціям: прес-реліз Київського міжнародного інституту соціології [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=678&page=1>

7. Доповідь Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо виконання Україною обов'язків та зобов'язань від 5 жовтня 2005 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.minjust.gov.ua/0/6782.

8. Єленський В. Релігійне життя в Україні: стан, проблеми, шляхи оптимізації / В. Єленський. – К: Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ, 1996. – С. 38-39.

9. Заєць О. Всеукраїнська Рада Церков та релігійних організацій та її позиція відносно законодавчих ініціатив у релігійній сфері / О. Заєць [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=179%3A1&catid=37%3Aart&Itemid=64&lang=uk

10. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства юстиції України, Міністерства культури України, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів, а також Державного космічного агентства України» (реєстр № 1022) [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5461-VI>.

11. Закон України «Про свободу совісті і релігійні організації» від 23 квітня 1991 року № 987-ХІІ [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/987-12>

12. Здіорук С. І. Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти / С. І. Здіорук. – К. : НІСД, 2007. – 160 с.

13. Здіорук С., Токман В. Соціальна діяльність церков та релігійних організацій в Україні: Аналітична записка [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/monitor/february2009/9.htm>

14. Конфесіологія релігії : Колективна монографія // Українське релігієзнавство / За наук. ред. А. Колодного та Л. Филиповича. – 2-е доопрац. вид. – Київ, 2009. – 237 с.

15. Концепції душпастирської опіки у Збройних Силах України [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=861%3A1&lang=uk

16. Меморандум про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців Збройних Сил України [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/resources/governments_doc/military/42756/

17. Положення про Громадську раду при Міністерстві охорони здоров'я України [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/polog_grRADA.html

18. Положення про Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/>

The church as an institution of civil society: the experience of becoming...

diyainist/zvyazki-z-gromadskisty/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/rada

19. Попов Г. Особливості розвитку державно-церковних відносин та релігійно-церковного комплексу в сучасній Україні / Г. Попов // Релігія і церква в сучасних українських реаліях / Зб. матеріалів науково-практичної конференції «Релігія і церква в сучасній Україні: стан, проблеми, перспективи» (м. Київ, 12 вересня 2007 р.). – К., 2007. – С. 6-11.

20. Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0161-15>

21. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин: Інформаційні матеріали до Круглого столу на тему «Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік: рух до партнерства держави і Церкви чи до кризи взаємин? (22 квітня 2013 р.) / Центр Разумкова за підтримки Фонду Конрада Аденауера в Україні. – К., 2013. – 76 с.

22. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин: Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку» (8 лютого 2011 р.) / Центр Разумкова за підтримки Фонду Конрада Аденауера в Україні. – К., 2011. – 82 с.

23. Решетніков Ю. Аналіз законодавчих ініціатив у сфері свободи совісті та державно-конфесійних відносин Верховної Ради України VI скликання / Ю. Решетніков // Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин: Інформаційні матеріали до Круглого столу на тему «Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік: рух до партнерства держави і Церкви чи до кризи взаємин? (22 квітня 2013 р.) / Центр Разумкова за підтримки Фонду Конрада Аденауера в Україні. – К., 2013. – С. 16-22.

24. Решетніков Ю. Громадська рада з питань співпраці з Церквами та релігійними організаціями при Міністерстві освіти і науки України як механізм забезпечення взаємодії держави та релігійних інституцій у сфері освіти / Ю. Решетніков [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.edu-ugcc.org.ua/resursy/internet-resursy/>

25. Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» № 1085 від 9 грудня 2010 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://president.gov.ua/documents/12584.html>.

26. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) / О. Шуба. – К: Риниця, 1999. – 309 с.

References:

1. Vseukrajinsjka Rada Cerkov i religijnykh orghanizacij (2014) 20 rokov na shljakhu dialoghu ta porozuminnja [20 years on the path to dialogue and understanding]. Retrieved from: <http://vrciro.org.ua/ua/council> (accessed 13 March 2018).

2. Shevchuk S. (2013) Je rozmova, a dialoghu nemaje... [There is a conversation, but there is no dialogue]. Retrieved from: <http://www.day.kiev.ua/uk/arhiv/no3-2013>. (accessed 13 January 2016).

3. Vasylyj'ev M. (2010) Janukovykh vybral blagoslovenne Patryarkha Kyrylla [Yanukovykh chose the blessing of Patriarch Kirill]. Retrieved from www.km.ru/news/yanukovykh_vybra_blagoslovenie. (accessed 10 March 2018).
4. Ghriner O.M. (2007) Stanovlennja Cerkvy jak instytutu ghromadjansjkogho sus-piljstva: upravlinsjkyj aspekt [The formation of the Church as an institution of civil society: the managerial aspect]. *Proceedings of the Religijna i cerkva v suchasnij Ukraini: stan, problemy, perspektyvy (Ukraine, Kyiv, September 12, 2007)*, Kyiv, pp. 107-116.
5. Krupnyk A. S. (ed.) (2012) *Ghromadsjki Rady: stvorennja ta orghanizacija roboty* [Public Councils: Creation and organization of work]. Odeca: Odesjkyj sus-piljnyj instytut socialjnykh tekhnologij. (in Ukrainian)
6. Kyjivsjkyj mizhnarodnyj instytut sociologhiji (2017) *Dovira social-jnym instytutacijam* [Trust in social institutions]. Retrieved from: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=678&page=1> (accessed 14 March 2018).
7. Dopovidj Parlamentsjkoji Asambleji Rady Jevropy shhodo vykonan-nja Ukrajinuju obov'jazkiv ta zobov'jazanj (2005) [Report of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on Ukraine's obligations and commitments]. Retrieved from: www.minjust.gov.ua/0/6782. (accessed 10 July 2017).
8. Jelensjkyj V. (1996) *Religijne zhyttja v Ukraini: stan, problemy, shljakhy optymizaciji* [Religious life in Ukraine: state, problems, ways of optimization]. Kyiv: Instytut filosofiji im. Gh. S. Skovorody NANU. (in Ukrainian)
9. Zajecj O. (2008) Vseukrajinsjka Rada Cerkov ta religijnykh orghani-zacij ta jiji pozycja vidnosno zakonodavchykh iniciativ u religijnij sferi [All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations and its Position Regarding Religious Legislative Initiatives]. Retrieved from: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=179%3A1&-catid=37%3Aart&Itemid=64&lang=uk. (accessed 14 July 2017).
10. Zakon Ukrainy "Pro vnesennja zmin do dejaknykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shhodo dijalnosti Ministerstva justycji Ukrainy, Ministerstva kuljтуры Ukrainy, inshykh centraljnykh orghaniv vykonavchoji vlady, dijal-njstj jakykh sprjamovujetsja ta koordynujetsja cherez vidpovidnykh minist-riv, a takozh Derzhavnogho kosmichnogho aghentstva Ukrainy" [The Law of Ukraine "On amendments to some legislative acts of Ukraine..."]. Retrieved from: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5461-VI>. (accessed 14 March 2018).
11. Zakon Ukrainy "Pro svobodu sovisti i religijni orghanizaciji" (1991) [The Law of Ukraine "On Freedom of Conscience and Religious Organizations"]. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/987-12>. (accessed 14 March 2018).
12. Zdioruk S. I. (2007) *Etnokonfesijna sytuacija v Ukraini ta mizhcerkovni konflikty* [Ethnic and religious situation in Ukraine and interchurch conflicts]. Kyiv: NICD (in Ukrainian)
13. Zdioruk S., Tokman V. (2009) Socialjna dijalnistj cerkov ta religijnykh orghanizacij v Ukraini [Social activities of churches and religious organizations in Ukraine]. Retrieved from: <http://old.niss.gov.ua/monitor/february2009/9.htm>. (accessed 14 March 2018).
14. Kolodnyj A., Fylypovykh L. (2009) *Konfesiologhija religijni* [Confessionology of Religion]. Kyiv: Instytut filosofiji im. Gh. S. Skovorody NANU. (in Ukrainian)

The church as an institution of civil society: the experience of becoming...

15. Koncepciji dushpastyrsjkoi opiky u Zbrojnykh Sylakh Ukrainy [Concept of Pastoral Care in the Armed Forces of Ukraine]. Retrieved from: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=861%3A1&lang=uk. (accessed 12 July 2017).

16. Memorandum pro spivpracju u spravakh dushpastyrsjkoi opiky vijsjkovosluzhbovciv Zbrojnykh Syl Ukrainy (2008) [Memorandum on cooperation in pastoral care of servicemen of the Armed Forces of Ukraine]. Retrieved from: https://risu.org.ua/ua/index/resourses/goverments_doc/military/42756/. (accessed 14 March 2018).

17. Polozhennja pro Ghromadsjku radu pry Ministerstvi okhorony zdorov'ja Ukrainy (2009) [Regulations on the Public Council under the Ministry of Health of Ukraine]. Retrieved from: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/polog_grRADA.html. (accessed 14 March 2018).

18. Polozhennja pro Radu u spravakh dushpastyrsjkoi opiky pry Ministerstvi oborony Ukrainy (2009) [Regulations on the Council for Pastoral Care at the Ministry of Defense of Ukraine]. Retrieved from: <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskisty/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/rada>. (accessed 13 March 2018).

19. Popov Gh. (2007) Osoblyvosti rozvytku derzhavno-cerkovnykh vidnosyn ta religijno-cerkovnogho kompleksu v suchasnij Ukraini [Features of development of state-church relations and religious-church complex in modern Ukraine]. [The formation of the Church as an institution of civil society: the managerial aspect]. Proceedings of the Religijna i cerkva v suchasnij Ukraini: stan, problemy, perspektyvy (Ukraine, Kyiv, September 12, 2007), Kyiv, pp. 6-11.

20. Pro zatverdzhennja Polozhennja pro sluzhbu vijsjkovogho dukhovenstva (kapelansjku sluzhbu) u Zbrojnykh Sylakh Ukrainy (2015) [On Approval of the Regulations on the Service of the Military Clergy (Chaplaincy) in the Armed Forces of Ukraine]. Retrieved from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0161-15>. (accessed 14 March 2018).

21. Centr Razumkova za pidtrymky Fondu Konrada Adenauera v Ukraini (2013) *Religijna i vlada v Ukraini: problemy vzajemovidnosyn* [Religion and power in Ukraine: problems of mutual relations]. Proceedings of the Derzhavno-konfesijni vidnosyny v Ukraini stanom na 2013 rik: rukh do partnerstva derzhavy i Cerkvy chy do kryzy vzajemyn? (Ukraine, Kyiv, April 22, 2013), Kyiv: Centr Razumkova za pidtrymky Fondu Konrada Adenauera v Ukraini, p. 56.

22. Centr Razumkova za pidtrymky Fondu Konrada Adenauera v Ukraini (2011) *Religijna i vlada v Ukraini: problemy vzajemovidnosyn* [Religion and power in Ukraine: problems of mutual relations]. Proceedings of the Derzhavno-konfesijni vidnosyny v Ukraini, jikh osoblyvosti i tendenciji rozvytku (Ukraine, Kyiv, February 82, 2011), Kyiv: Centr Razumkova za pidtrymky Fondu Konrada Adenauera v Ukraini, p. 8.

23. Reshetnikov Ju. (2013) *Analiz zakonodavchykh iniciatyv u sferi svobody sovisti ta derzhavno-konfesijnykh vidnosyn Verkhovnoji Rady Ukrainy VI sklykannja* [Analysis of legislative initiatives in the area of freedom of conscience and state-confessional relations of the Verkhovna Rada of Ukraine of the 5th convocation]. Proceedings of the Derzhavno-konfesijni vidnosyny v Ukraini stanom na

2013 rik: rukh do partnerstva derzhavy i Cerkvy chy do kryzy vzajemyn? (Ukraine, Kyiv, April 22, 2013), Kyiv: Centr Razumkova za pidtrymky Fondu Konrada Adenauera v Ukraini, p. 16-22.

24. Reshetnikov Ju. (2015) Ghromadsjka rada z pytanj spivpraci z Cerkvamy ta religijnymy orghanizacijamy pry Ministerstvi osvity i nauky Ukrainy jak mekhanizm zabezpechennja vzajemodiji derzhavy ta religijnnykh instytucij u sferi osvity [Public Council on Cooperation with Churches and Religious Organizations under the Ministry of Education and Science of Ukraine as a mechanism for ensuring interaction between the state and religious institutions in the field of education]. Retrieved from: [http:// www.edu-ugcc.org.ua/resursy/internet-resursy/](http://www.edu-ugcc.org.ua/resursy/internet-resursy/). (accessed 10 March 2018).

25. Ukaz Prezydenta Ukrainy (2010) Pro optymizaciju systemy centraljnykh orghaniv vykonavchoji vlady [On optimization of the system of central executive authorities]. Retrieved from: <http://president.gov.ua/documents/12584.html>. (accessed 5 September 2017).

26. Shuba O. (1999) *Religija v etnonacionaljnomu rozvytku Ukrainy (politologichnyj analiz)* [Religion in ethnonational development of Ukraine (political analysis)]. Kyiv: Krynycja. (in Ukrainian)